

Formy przemocy seksualnej w orzecznictwie międzynarodowych trybunałów karnych *ad hoc*

Forms of Sexual Violence in the Jurisprudence of *Ad Hoc* International Criminal Tribunals

ARKADIUSZ DOMAGAŁA

Dr hab., Uniwersytet Wrocławski, e-mail: arkadiusz.domagala@uwr.edu.pl

 <https://orcid.org/0000-0003-4974-7618>

Streszczenie: Identyfikacja i zdefiniowanie we współczesnym prawie międzynarodowym form przemocy seksualnej – zgwałcenia, niewolnictwa seksualnego, wymuszonej prostytucji, wymuszonej ciąży i wymuszonej sterylizacji – to skutek wieloletnich wysiłków społeczności międzynarodowej zmierzającej do skutecznego ścigania i karania sprawców przemocy seksualnej w konfliktach zbrojnych. Kluczowym etapem owego procesu było funkcjonowanie trybunałów karnych powołanych w celu ukarania zbrodni popełnionych w trakcie konfliktu w byłej Jugosławii (1991–1995) oraz w Rwandzie (1994 r.). W wyniku prac Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii (MTKJ) i Międzynarodowego Trybunału Karnego dla Rwandy (MTKR) doszło do wypracowania nowych w sensie prawnym form przemocy seksualnej (niewolnictwa seksualnego i wymuszonej ciąży), a także obowiązującej do dziś formuły definicyjnej zgwałcenia. Celem niniejszego artykułu jest wskazanie na główne elementy procesu identyfikacji i definiowania form przemocy seksualnej w MTKJ i MTKR, kluczowe dla powyższego procesu postępowania toczące się przed trybunałami karnymi *ad hoc*, jak i prześwietlenie praktyki orzeczniczej trybunałów karnych *ad hoc* pod kątem wskazanych form przemocy seksualnej. Analizie form przemocy seksualnej od momentu zakończenia II wojny światowej do czasów funkcjonowania MTKJ i MTKR towarzyszy koncepcja autonomizacji form przemocy seksualnej, która na użytek niniejszego artykułu rozumiana jest jako proces wyodrębniania zarówno przemocy seksualnej, jak i jej form przemocy seksualnej od innych, ogólniejszych zbrodni prawa międzynarodowego.

Słowa kluczowe: przemoc seksualna, Międzynarodowy Trybunał Karny dla byłej Jugosławii, Międzynarodowy Trybunał Karny dla Rwandy

Abstract: The identification and definition in contemporary international law of forms of sexual violence – rape, sexual slavery, forced prostitution, forced pregnancy and forced sterilization – is the result of many years of efforts by the international community to effectively prosecute and punish perpetrators of sexual violence in armed conflicts. A key stage in this process was the functioning of the criminal tribunals established to punish crimes

committed during the conflict in the former Yugoslavia (1991–1995) and Rwanda (1994). As a result of the work of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia (ICTY) and the International Criminal Tribunal for Rwanda (ICTR), new legal forms of sexual violence (sexual slavery and forced pregnancy) have been developed, as well as the current definition of rape. The purpose of this article is to point out the main elements of the process of identifying and defining forms of sexual violence in the ICTY and ICTR, the key proceedings before the *ad hoc* criminal tribunals for the above process, and to screen the jurisprudential practice of the *ad hoc* criminal tribunals for the forms of sexual violence identified. The analysis of forms of sexual violence since the end of the Second World War to the time of the functioning of the ICTY and the ICTR is accompanied by the concept of the autonomy of forms of sexual violence, which for the purposes of this article is understood as the process of distinguishing both sexual violence and its forms of sexual violence from other, more general crimes of international law.

Keywords: sexual violence, International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia, International Criminal Tribunal for Rwanda

Powstanie Międzynarodowego Trybunału Karnego (MTK) oraz Elementów Definicji Zbrodni MTK było przełomowym momentem w historii ścigania i karania sprawców przemocy seksualnej w konfliktach zbrojnych. Po raz pierwszy wskazano na szereg form przemocy seksualnej, które *primo*, wprost podlegały penalizacji, *secundo*, precyzyjnie zdefiniowano, *tertio*, jednoznacznie zakwalifikowano jako zbrodnie wojenne lub zbrodnie przeciwko ludzkości (Rzymski Statut 2003/78/708: pkt 9; Elements of Crimes 2010: 5–7, 19–20). Rosnące znaczenie zbrodni przemocy seksualnej jako przedmiotu prawa międzynarodowego karnego stanowi w sposób szczególny skutek pracy trybunałów karnych *ad hoc*: Międzynarodowego Trybunału dla byłej Jugosławii (MTKJ) oraz Międzynarodowego Trybunału dla Rwandy (MTKR), których orzecznictwo utorowało drogę do nazwania i zdefiniowania typów zbrodni o charakterze seksualnym¹. Rola, jaką odegrały trybunały *ad hoc* w powyższym procesie poprzez wskazanie na wynikające z ich orzecznictwa formy przemocy seksualnej, jest przedmiotem niniejszego artykułu.

¹ W 2010 r. formalnie zlikwidowano MTKJ i MTKR, a finalizację realizowanych przez trybunały prac przekazano do specjalnie utworzonego Międzynarodowego Mechanizmu Resztkowego (zob. McIntyre 2011: 923–983).

1. Zarys problemu i cele opracowania

Jeszcze w XX w. przemoc seksualna, choć została formalnie penalizowana, była fenomenem tyleż powszechnym, co bezkarnym. Zmianę w postrzeganiu przemocy seksualnej z „efektu ubocznego wojny” na skutkujące ściganiem i karaniem ciężkie naruszenie prawa międzynarodowego przyniosły dopiero lata 90. ubiegłego wieku (Gardam, Charlesworth 2000: 152–155). Równocześnie rozpoczęła się trwająca do dziś dyskusja wokół definiowania przemocy seksualnej i jej różnych, pojawiających się w konfliktach zbrojnych postaci. Równoległe z utworzeniem na mocy rezolucji Rady Bezpieczeństwa MTKJ (1993 r.) i MTKR (1994 r.) uruchomiono proces, który stworzył podwaliny współczesnego systemu międzynarodowego prawa karnego z utworzonym w 1998 r. MTK na czele. Tym samym pojawiła się perspektywa na skuteczne ściganie i karanie sprawców naruszeń praw człowieka, a dotyczyło to zwłaszcza przemocy seksualnej, która do czasu powołania MTKJ i MTKR niemal w ogóle nie pojawiała się jako zbrodnia prawa międzynarodowego².

Uznanie przemocy seksualnej za naruszenie prawa międzynarodowego wraz z wyszczególnieniem typów przestępstw pojawiło się niezwykle późno, bo dopiero po II wojnie światowej w IV Konwencji genewskiej (Konwencje 1949/38/171). Dopiero statuty, a następnie orzecznictwo i dokumenty robocze trybunałów karnych wskazywały na coraz to nowsze, inne niż zgwałcenie i niewolnictwo seksualne formy przemocy seksualnej (Askin 2003: 288). Przemoc seksualna w konfliktach zbrojnych stała się – choć nie bez przeszkód – przedmiotem zainteresowania instytucji międzynarodowych dopiero z powołaniem MTKJ i MTKR. W toku prac obu trybunałów szczególną uwagę zwraca zainicjowanie dyskusji nad typami przemocy seksualnej oraz podjęcie trudu zdefiniowania różnych form naruszeń o charakterze seksualnym. Biorąc powyższe pod uwagę, za cele artykułu należy uznać przede wszystkim: (a) przedstawienie form przemocy seksualnej oraz ich stopniowe wprowadzanie do źródeł prawa międzynarodowego; (b) nakreślenie definicji form przemocy seksualnej wraz z przedstawieniem ewolucji w definiowaniu tychże form; (c) wskazanie na rolę przemocy seksualnej w praktyce orzeczniczej trybunałów

² Pośrednio zarzuty dotyczące przemocy seksualnej pojawiły się w pracach Międzynarodowego Trybunału Wojskowego dla Dalekiego Wschodu. W orzeczeniu trybunału zamiast wskazania na konkretne naruszenia natury seksualnej posłużono się frazą *violations of women* (Totani 2000: 160).

karnych *ad hoc*. Główna hipoteza artykułu odnosi się do związku pomiędzy rosnącą wagą zbrodni przemocy seksualnej w praktyce orzeczniczej a autonomizacją przemocy seksualnej rozumianej jako wyodrębnianie i identyfikacja nowych kategorii czynów zakazanych jako zbrodni międzynarodowych samych w sobie. Oznacza to dwutorowy proces, w którego ramach dochodzi po pierwsze, do wskazania na samoistność zbrodni przemocy seksualnej i po drugie, poszerzenia się katalogu form przemocy seksualnej.

Podjęcie przez trybunały *ad hoc* problematyki przemocy seksualnej w konfliktach zbrojnych uwidocznilo istniejące ograniczenia percepcyjne i konieczność wypracowania takich sposobów definiowania przemocy seksualnej, które umożliwiałyby ukazanie zróżnicowanych form przemocy seksualnej i jej dewastujących skutków (z perspektywy ofiar przemocy i społeczności, do których ofiary należą). *Last but not least* nowe postrzeganie przemocy seksualnej ułatwiłoby także efektywną penalizację naruszeń prawa, uykającym dotychczasowym niedoskonałym kwalifikacjom prawnym.

Jedną z cech XX-wiecznego postrzegania przemocy seksualnej w konfliktach zbrojnych jako złamania prawa międzynarodowego było jej redukcje do zgwałcenia. Co więcej, w pierwszej połowie XX w. można mówić o braku definiowania przemocy seksualnej, gdyż wiktoriańskie formuły regulaminu konwencji haskiej operowały ogólnym pojęciem „honoru i praw rodzinnych”. Ponadto przez szereg dekad w prawnym i akademickim, a szczególnie publicystycznym dyskursie synonimem przemocy seksualnej był tzw. gwałt wojenny (Isikozlu, Milard 2010: 16–18). Miało to wielorakie konsekwencje. Po pierwsze, wiązało się z ignorowaniem szeregu innych naruszeń o charakterze seksualnym, którym może, lecz nie musi zgwałcenie towarzyszyć. Po drugie, koncentracja na określeniu „gwałt” przy zastosowaniu klasycznego do lat 80. XX w. rozumienia zgwałcenia (jako niekonsensualnej penetracji waginalnej męskim organem płciowym) prowadziły do dylematu, czy jako zgwałcenie traktować można te naruszenia, które miały bez wątpienia seksualną naturę (także penetracyjną), ale nie polegały na stosunku płciowym obejmującym *immisio penis* (Eriksson 2010: 82). Po trzecie, „gwałt wojenny” wiązał się z przemocą seksualną względem kobiet, na co wskazywała jeszcze IV Konwencja genewska i przyjęte dnia 8 czerwca 1977 r. protokoły (Protokoły dodatkowe 1992/41/175). Stawiało to niełatwe pytanie o przemoc seksualną względem mężczyzn i neutralność płciową definicji związanych z przemocą seksualną. Świadomość powyższych dylematów skutkuje od niemal 30 lat pracami instytucji międzynarodowych

nad definiowaniem przemocy seksualnej, a w konsekwencji wyróżnieniem różnych form przemocy seksualnej. Zadanie to trudno uznać za zakończone, a konceptualizacja form przemocy seksualnej nadal stanowi przedmiot prac trybunałów międzynarodowych (Altunjan 2021: 892–893).

2. Formy przemocy seksualnej w prawie międzynarodowym do lat 90. XX wieku

Prekursorami trybunałów karnych *ad hoc* oraz MTK były międzynarodowe trybunały wojskowe powołane w Europie i na Dalekim Wschodzie (tzw. Trybunał Norymberski i Trybunał Tokijski). Niemal całkowicie pominięto sprawców przemocy seksualnej popełnionej w trakcie konfliktu i jedynie w przypadku kilku skazanych przez Trybunał Tokijski wspomniano ogólnie o „gwałtach” na okupowanych przez armię japońską terytoriach³. Trybunały krajowe nadzorowane przez aliantów były znacznie bardziej skłonne do uznania przemocy seksualnej za zbrodnię wojenną. Dnia 20 grudnia 1945 r. Sojusznicza Rada Kontroli Niemiec przyjęła ustawę nr 10, której art. 2 umożliwiał ściganie i karanie sprawców czynów, takich jak „gwałt oraz inne nieludzkie traktowanie” (na tej podstawie nie skazano ani jednej osoby). Jedynie w trakcie procesu przed amerykańską Komisją Wojskową w Manili osądzono i skazano generała Tomoyuki Yamashitę m.in. za gwałty na „dużej liczbie kobiet i dzieci płci żeńskiej” (US Military Commission 1945).

Przyjęta w 1949 r. IV Konwencja genewska powieliała dominujące wówczas spojrzenie na formy przemocy seksualnej. Artykuł 27 wskazuje, że „kobiety będą szczególnie chronione przed wszelkimi zamachami na ich cześć, zwłaszcza przed gwałceniem, zmuszaniem do prostytucji i wszelką obrazą wstydlivości” (Konwencje 1949/38/171). Wciąż centralną, ale już nie jedyną formą przemocy seksualnej było w konwencji zgwałcenie. Refleksja

³ Statuty międzynarodowych trybunałów wojskowych nie wskazywały bezpośrednio na przemoc seksualną jako podstawę karania, tym samym nie wskazano na formy przemocy seksualnej. W akcie oskarżenia przed Międzynarodowym Trybunałem Wojskowym (MTW) dla Dalekiego Wschodu pominięto organizatorów tzw. korpusu pocieszycielek – procederu systemu wymuszonej prostytucji na masową skalę. Z kolei prokuratorzy MTW mieli dostęp do wystarczających materiałów umożliwiających oskarżenie dowódców niemieckich o stosowanie przemocy seksualnej. Za przyczynę tego stanu można uznać „pruderyjność lub ignorancję” (Askin 1997: 97–99; Henry 2013: 362–380).

nad przemocą seksualną prowadzi nieuchronnie do poszerzania katalogu form przemocy seksualnej. Po II wojnie światowej efektem tego procesu stało się wyodrębnienie wymuszonej prostytucji (ang. *enforced prostitution*). Bez wątpienia jest to konsekwencja utworzenia tzw. korpusu pocieszycielek – kilkuset tysięcy kobiet zmuszanych do świadczenia usług seksualnych japońskim żołnierzom (Jørgensen, Friedmann 2014: 341–342). Wyraźne wskazanie na kobiety jako przedmiot naruszeń wydaje się nie tyle efektem szczególnej troski o kobiety, ale przede wszystkim tabuizacji przemocy seksualnej względem mężczyzn oraz powszechności przemocy względem kobiet. Warto podkreślić jest też język, którym posługuje się konwencja – za naruszenie uważa się „zamach na cześć” oraz „obrazę wstydlivości” kobiet. Współczesne sformułowania dotyczące przemocy seksualnej są zdecydowanie bardziej precyzyjne językowo, co pozytywnie wpływa na penalizację przemocy i interesy ofiar (Altunjan 2021: 881). Należy zauważyć, że ogólne pruderyjne określenia odnoszące się do przemocy seksualnej mogą być zakamuflowanym wskazaniem na pozostałe formy przemocy seksualnej, choć jednoznacznie trudno skonkretyzować jakie. Postanowienia dotyczące przemocy seksualnej i jej formy wskazane w IV Konwencji genewskiej przeniesiono do Protokołu dodatkowego (Protokoły dodatkowe 1992/41/175: art. 4 i art. 76). Wspomniany wyżej progres w zakresie wskazania na przemoc seksualną jako zbrodnię wojenną był w praktyce nieistotny, gdyż zakazy te nie były egzekwowane (Askin 1997: 19).

Statuty MTKJ i MTKR same w sobie nie stanowią punktu zwrotnego w identyfikowaniu form przemocy seksualnej. Podstawą prawną funkcjonowania MTKJ i MTKR były rezolucje Rady Bezpieczeństwa przyjęte na podstawie rozdziału VII Karty Narodów Zjednoczonych, co miało usprawnić proces ścigania i karania sprawców zbrodni. Każdy ze wspomnianych trybunałów uzyskał dużą autonomię, co mogło skutkować przyjęciem odmiennych wniosków co do form przemocy seksualnej, jak i definicji zidentyfikowanych postaci przemocy seksualnej. W rzeczywistości miało to miejsce w początkowej fazie funkcjonowania MTKJ i MTKR, choć z czasem doszło do syntezy dorobku definicyjnego trybunałów. Proces ujednolicania definicji zakończył dopiero MTK i jego Elementy Definicji Zbrodni.

Statut MTKJ wskazał na jedną formę przemocy seksualnej – zgwałcenie (art. 5 lit. g). Z kolei Statut MTKR jako formy przemocy seksualnej podawał zgwałcenie (art. 3 i art. 4) oraz wymuszoną prostytucję i „wszelkie czyny lubieżne” (art. 4). Tym samym Statut MTKR powielał rozwiązania definicyjne przyjęte w IV Konwencji genewskiej oraz Protokole dodatkowym

z 1977 r. Istotna jest także kwalifikacja prawna poszczególnych form przemocy seksualnej. O ile zgwałcenie można było potraktować jako zbrodnię przeciwko ludzkości, o tyle wymuszoną prostytutkę oraz „wszelkie czyny lubieżne” (czyli *de facto* inne formy ataków seksualnych) jedynie za naruszenie praw i zwyczajów wojny. Analiza art. 4 Statutu MTKR wskazuje również na nieautonomiczność zbrodni przemocy seksualnej, jako że są one elementem ogólniejszego naruszenia konwencji: „Zamach na godność osobistą, a w szczególności poniżające i upokarzające traktowanie” (zob. art. 4 lit. e Statutu MTKR; Luping 2009: 30). W tym kontekście warto podkreślić, że art. 3 Statutu MTKR oraz art. 5 Statutu MTKJ przyjmując zgwałcenie jako zbrodnię przeciwko ludzkości, nie opatrują tego dodatkowym komentarzem. Pozwala to uznać zgwałcenie jako zbrodnię prawa międzynarodowego *per se*.

3. Nowe formy przemocy seksualnej ujęte w Międzynarodowym Trybunale Karnym dla byłej Jugosławii i Międzynarodowym Trybunale Karnym dla Rwandy

Na podkreślenie zasługują trzy sukcesy MTKJ i MTKR w kontekście omawianej w artykule tematyki. Po pierwsze, trybunały *ad hoc* w swoim orzecznictwie podkreśliły, że przemoc seksualna nie ogranicza się do form wskazanych przez wcześniej przyjęte akty prawne (w tym statuty tych trybunałów). Po drugie, trybunały były pionierami definiowania form przemocy seksualnej. Po trzecie, zbrodnie przemocy seksualnej stały się faktem w praktyce orzeczniczej, czego efektem było oskarżenie i skazanie kilkudziesięciu osób.

Nie ulega wątpliwości, że bez wysiłku trybunałów *ad hoc* nie byłoby możliwe przygotowanie przez MTK katalogu zbrodni przemocy seksualnej. Zaprezentowane wnioski i sugestie – w szczególności w sprawie *Kunarac, Kovač, Vuković* (dalej: *Kunarac i in.*; Orzeczenie MTKJ 2001a) – skutkowały w kolejnych latach poszerzeniem katalogu zbrodni o zniewolenie seksualne (ang. *sexual enslavement*) oraz wymuszoną ciążę (ang. *forced pregnancy*). Wskutek ograniczonej statutem jurysdykcji materialnej trybunały karne *ad hoc* ani nie ścigały, ani nie karały bezpośrednio za wskazane powyżej postaci przemocy seksualnej (Amnesty International 2020: 7–8).

W sprawie *Kunarac i in.* (Orzeczenie MTKJ 2001a) poza odrębnym wskazaniem na zgwałcenie jako formę przemocy istotne było przedstawienie

zarzutów, które dotyczyły niewolnictwa i zgwałcenia łącznie. Sędziowie podzielili ten punkt widzenia, dając wyraz przekonaniu, że pewna kategoria czynów stanowi zbrodnię odrębną od zgwałcenia (Poprawiony akt oskarżenia MTKJ 1999: pkt 10.1–10.3 i 11.1; Orzeczenie Izby Odwoławczej MTKJ 2002: 57). Wskazano w nich na seksualny kontekst zniewolenia ofiar Dragoljuba Kunaracia i Radomira Kovacia (w tym wielokrotne gwałty), podkreślając jednocześnie ekonomiczne wykorzystywanie przetrzymywanych kobiet. Skutkiem orzeczenia MTKJ było zdynamizowanie wysiłków społeczności międzynarodowej w stronę jednoznacznego wyodrębnienia zniewolenia seksualnego oraz podkreślenia jego wyjątkowej brutalności i traumatycznych skutków dla ofiar. Już w 1998 r. Komisja Praw Człowieka Organizacji Narodów Zjednoczonych przyjęła raport specjalnego sprawozdawcy na temat niewolnictwa seksualnego, w którym podkreślono autonomiczność niewolnictwa seksualnego, wyodrębniając je z niewolnictwa jako takiego (Final Report 1998: pkt 30). Wspomniane wysiłki czyniły formalnością sformułowanie klarownej definicji niewolnictwa seksualnego w Elementach Definicji Zbrodni MTK.

Wymuszona ciąża, podobnie jak zniewolenie seksualne, nie pojawia się wprost jako forma przemocy w orzeczeniach MTKJ i MTKR, ale niewątpliwie późniejszą identyfikację tej formy przemocy ułatwiały wnioski w sprawach *Karadžić, Mladić* (Przegląd aktu oskarżenia MTRJ 1996), *Kunarac i in.* (Orzeczenie MTKJ 2001a), a także w sprawie *Akayesu* (Orzeczenie MTKR 1998; zob. La Haye 2001: 184). W pierwszej ze wspomnianych spraw MTKJ już w 1996 r. uznał, że jednym z celów funkcjonowania tzw. obozów gwałtu było „zmuszenie do rodzenia serbskiego potomstwa” oraz „wymuszone zapłodnienie” (ang. *enforced impregnation*; Przegląd aktu oskarżenia MTKJ 1996: pkt 64). W trakcie postępowania w sprawie *Kunarac i in.* trybunał nie omieszczał zwrócić uwagi, że sprawcy naruszeń obwieszczali ofiarom intencję zgwałceń: „Teraz będziesz rodzić dzieci Serbom, tak by nie było już muzułmanów w Fočy” (Orzeczenie MTKJ 2001a: pkt 342, 583, 654). W orzeczeniu w sprawie *Akayesu* MTKR rozważając związki przemocy seksualnej ze zbrodnią ludobójstwa, stwierdził, że „w społecznościach patriarchalnych, w których członkostwo w grupie jest determinowane przez tożsamość ojca, przykładem celowego niedopuszczania do narodzin wewnątrz grupy jest sytuacja, w której podczas zgwałcenia kobieta wspomnianej grupy jest rozmyślnie zapładniana przez członka innej grupy w celu doprowadzenia do narodzin dziecka, które nie będzie należało do grupy, z której pochodzi jego matka” (Orzeczenie MTKR 1998: pkt 507). Powyższy

wniosek wskazuje na potencjalną możliwość wpływu na skład grupy (etnicznej, narodowej, wyznaniowej itd.), która jest poddana pośrednio atakowi poprzez zgwałcenie, co z czasem stało się kluczowym komponentem definicji wymuszonej ciąży. Godne zauważenia jest to, że zarówno MTKJ, jak i MTKR posługiwały się sformułowaniem „wymuszonego zapłodnienia”. Dopiero w wyniku negocjacji nad Statutem MTK podkreślono, że istotą naruszenia jest nie spowodowanie ciąży, ale dążenie do utrzymania ciąży, na co wskazuje intencja sprawców wskazana w sprawach *Akayesu* czy *Kunarac i in.* (Brouwer 2005: 143–144). Brak klarownej definicji w pracach MTKJ i MTKR można wyjaśnić częściowo tym, że trybunały *ad hoc* nie wskazywały wymuszonej ciąży jako przesłanki do ścigania i karania sprawców i tym samym nie dochodziło do oskarżenia o tę zbrodnię.

4. Formuła definicyjna zgwałcenia w orzecznictwie trybunałów *ad hoc*

Kolejną zasługą trybunałów *ad hoc* było podjęcie zdefiniowania podstawowej zbrodni przemocy seksualnej, jaką jest zgwałcenie. Do rozpoczęcia prac przez trybunały *ad hoc* nie było przyjętej w prawie międzynarodowym definicji tego czynu, stąd jej sformalizowanie stało się niezbędnym i kluczowym krokiem w ściganiu i karaniu sprawców (Orzeczenie MTKR 1998: pkt 686). Można zaryzykować twierdzenie, że poprzez zdefiniowanie zgwałcenia powołano je na nowo do życia w sensie prawnym. Co więcej, jego *definiens* sprawia, że można je traktować jako nową formę przemocy seksualnej.

Formalnoprawne określenie, czym jest zgwałcenie, było procesem długotrwałym i przez lata funkcjonowania trybunałów koncepcja definiowania oraz zawartość merytoryczna definicji była zmieniana i uzupełniana. Efektem prac stało się ustalenie powszechnie akceptowanej w prawie międzynarodowym karnym formuły, która następnie została przyjęta przez MTK i ujęta w jego Elementach Definicji Zbrodni. W sprawie *Akayesu* (Orzeczenie MTKR 1998) skład sędziowski trybunału uznał, że definiowanie zgwałcenia w kontekście konfliktów zbrojnych wymaga porzucenia dominującej, dotychczasowej perspektywy i postrzegania zgwałcenia jako niekonsensualnego stosunku płciowego określanego przez zespół konkretnych czynności penetracyjnych z użyciem narządów płciowych. Zgodnie z orzeczeniem zgwałcenie to „napaść fizyczna o charakterze seksualnym popełniona

względem osoby znajdującej się w okolicznościach stanowiących przymus” („[...] circumstances which are coercive”; Orzeczenie MTKR 1998: pkt 688).

Progresywne, szerokie ujęcie zbrodni zatracające *de facto* granicę między zgwałceniem a inną przemocą seksualną wynikało przede wszystkim ze specyfiki przemocy seksualnej w Rwandzie w 1994 r., obejmującej szereg niestandardowych praktyk seksualnych, takich jak penetracja narzędziami czy okaleczenia narządów płciowych (Eriksson 2010: 413–425). Izba Procesowa uznała, że zgwałcenie jest przede wszystkim formą agresji, a ze względu na jego degradujący, niszczący i poniżający charakter należy je raczej definiować w sposób podobny jak tortury, czyli poprzez funkcje zbrodni i jej wpływ na jednostkę, a nie przez enumeratywnie wskazywane czynności je konstytuujące. Nie bez znaczenia było zaangażowanie organizacji pozarządowych skrupulatnie przyglądających się oskarżeniu i procesowi, a także obecność w składzie sędziowskim Navanethem Pillay zwracającej szczególną uwagę na zbrodnie przemocy seksualnej. W sprawie *Akayesu* (Orzeczenie MTKR 1998) podkreślono, że zgwałcenie w warunkach ostrego konfliktu społecznego redukuje znaczenie braku zgody ze strony ofiary jako elementu konstytutywnego zgwałcenia. Wedle trybunału dochodzenie, czy ofiara wyraziła bądź nie zgodę na czynności seksualne w sytuacji przemożnego przymusu, którą tworzy np. obecność wojskowych lub bojowników, nie jest konieczne (Chenault 2008: 224–225). Kilka miesięcy później w sprawie *Čelebići* (Orzeczenie MTKJ 1998a) trybunał zastosował definicję zgwałcenia ze sprawy *Akayesu* (Orzeczenie MTKR 1998), podkreślając jednak, że w prawie międzynarodowym wciąż brak jednoznacznej formuły opisującej zgwałcenie. Przyjął również podobną koncepcję określania zbrodni, wskazując na jej skutki podobne do tych wynikających z tortur (Orzeczenie MTKJ 1998a: pkt 483–493; Fountain 2013: 251–262; Hayes 2010: 129–156; Szpak 2018: 115–129).

Zmianę filozofii definiowania zgwałcenia przyniosło postępowanie w sprawie *Furundzija* (Orzeczenie MTKJ 1998b). Sędziowie trybunału przyjęli, że najbardziej użyteczną definicją będzie taka, która bazuje na klasycznym *actus reus*, czyli przywołując orzeczenie w sprawie *Akayesu* (Orzeczenie MTKR 1998), na „mechanicznym przedstawieniu” czynności i części ciała. Zdaniem sędziów punktem wyjścia w definiowaniu ze względów praktycznych powinny być kodeksy karne państw. W trakcie procesu przyjęto, że „obiektywne składniki” definicji zgwałcenia to jakkolwiek „choćby lekka (ang. *however slight*) seksualna penetracja (a) otworu waginalnego lub analnego ofiary penisem sprawcy lub jakimkolwiek przedmiotem użytym

przez sprawcę; lub (b) ust ofiary penisem sprawcy posługującym się przymusem, siłą lub groźbą użycia siły wobec ofiary lub bliskiej jej osoby trzeciej” (Orzeczenie MTKJ 1998b: pkt 176 i 180).

Definiowanie zgwałcenia w oparciu o wspomniane wyżej *actus reus* było kontynuowane w jednej z kluczowych rozpraw przed MTKJ, a mianowicie w sprawie *Kunarac i in.* (Orzeczenie MTKJ 2001a). O ile pierwsza część przywołanej w orzeczeniu definicji zgwałcenia stanowi kopię definicji w sprawie *Furundzija*, o tyle zauważalne stały się istotne zmiany dotyczące kontekstu zgwałcenia. W sprawie *Furundzija* trybunał koncentrował się na zastosowanych względem ofiary przymusie i sile, natomiast w sprawie *Kunarac i in.* uznano, że zasadniczym komponentem konstytuującym czyn zakazany jest brak dobrowolnie udzielonej zgody na stosunek seksualny. Wedle Izby Sądowej definicja zgwałcenia użyta w sprawie *Furundzija* miała braki, które wynikały z ignorowania innych „czynników, które czynią seksualną penetrację niekonsensualną i niedobrowolną ze strony ofiary” (Orzeczenie MTKJ 2001a: pkt 438). Jednocześnie MTKJ wskazał, że „wola ofiary powinna być oceniana w kontekście panujących okoliczności”. Tym samym, mimo odmiennej koncepcji definiowania zgwałcenia, sprawy *Akayesu* i *Kunarac i in.* połączył wątek uwarunkowań będących funkcją istnienia konfliktu zbrojnego, co prowadziło do wniosku, że zgoda na stosunek seksualny w okolicznościach tegoż konfliktu jest *de facto* fikcyjna (Adams 2018: 755–769). Zdecydowanie odrzucono również koncepcję, zgodnie z którą koniecznym elementem zgwałcenia jest stawianie oporu ze strony ofiary.

Ciekawą formułę przyjął MTKR w sprawie *Muhimana* (Orzeczenie MTKR 2005). Trybunał stwierdził, że definicje zgwałcenia uznane w sprawach *Akayesu* oraz *Kunarac i in.* nie są niekompatybilne i przyjął *de iure* za obowiązujące dwie definicje: jedną konceptualną, ogólną w sprawie *Akayesu* oraz drugą szczegółową opartą na „mechanicznym” *actus reus* w sprawie *Kunarac i in.* (Orzeczenie MTKR 2005: pkt 551; Adams 2018: 460). Zaakceptowana w sprawie *Kunarac i in.* definicja stała się w XXI w. powszechnie stosowaną i dominującą w wielu kolejnych postępowaniach przed trybunałami *ad hoc*⁴. W konsekwencji w pracach MTK została przyjęta jako podstawa i punkt wyjścia do określenia, czym jest zgwałcenie.

⁴ Dotyczy to m.in. postępowania w sprawach *Kvočka* (Orzeczenie MTKJ 2001b), *Nikolić* (Orzeczenie MTKJ 2003), *Prlić i in.* (Orzeczenie MTKJ 2013b), *Semanza* (Orzeczenie MTKR 2003), *Gacumbitsi* (Orzeczenie MTKR 2004b), *Kamuhanda* (Orzeczenie MTKR 2004a), *Muhimana* (Orzeczenie MTKR 2005), *Nyiramasuhuko i in.* (Orzeczenie MTKR 2015).

Zgwałcenie jako formę przemocy należy postrzegać w kontekście na nowo nakreślonego genderowego charakteru zbrodni. Przed rozwojem międzynarodowego prawa karnego w zakresie przestępstw seksualnych kategoria zgwałcenia odnosiła się do kobiet jako ofiar. Wskazują na to postanowienia IV Konwencji genewskiej (Konwencje 1949/38/171) i Protokołu dodatkowego (Protokoły dodatkowe 1992/41/175). W wyniku prac MTKJ zgwałcenie i przemoc seksualna stały się nie tylko zbrodnią popełnianą wobec kobiet, ale także wobec mężczyzn⁵. Efektem orzecznictwa i zwrócenia uwagi na ten problem było utworzenie w MTK definicji indyferentnej płciowo, w której zarówno sprawcą, jak i ofiarą mogli być przedstawiciele jakiegokolwiek płci. Powyższe sprawia, że w wyniku prac trybunałów karnych *ad hoc* zgwałcenie można traktować jako w istocie nową formę przemocy seksualnej. O ile naruszenia (np. okaleczenia narządów płciowych) dokonywane względem kobiet określane były jako seksualne, o tyle gdy ofiarami byli mężczyźni, pomijano seksualny wymiar zbrodni (Grey 2019: 91). Wskazywać to może na tabuizację przemocy seksualnej wobec mężczyzn.

Trzecią godną wskazania zasługą trybunałów *ad hoc* jest faktyczne zakończenie bezkarności sprawców przemocy seksualnej w konfliktach zbrojnych. Mimo wielu początkowych przeszkód w pracach prokuratora MTKJ i MTKR związanych z postrzeganiem przemocy seksualnej jako zbrodni mniejszej wagi oraz wątpliwości co do pozyskiwania dowodów przeciwko sprawcom ostatecznie udało się skazać kilkudziesięciu winnych przemocy seksualnej (Grey 2019: 74–89). Tym samym przemoc seksualna przestała być „nieuniknionym produktem ubocznym wojny”, a stała się faktycznie ściganą i karaną zbrodnią wojenną. Co więcej, w trakcie prac trybunałów *ad hoc* wielokrotnie zapadały wyroki, w których podkreślano, że przemoc seksualna była narzędziem terroru bądź czystek etnicznych, wyczerpując kryteria systematyczności lub masowości ataku i konstytuując tym samym zbrodnię przeciwko ludzkości, np. w sprawach *Kunarac i in.* (Orzeczenie MTKJ 2001a), *Muhimana* (Orzeczenie MTKR 2005), *Zelenović* (Orzeczenie MTKJ 2007), *Prlić i in.* (Orzeczenie MTKJ 2013b), *Nyiramasuhuko i in.* (Orzeczenie MTKR 2015).

⁵ Wniosek taki wypływa z orzeczeń MTKJ w sprawach *Tadić* (Orzeczenie MTKJ 1997), *Češić* (Orzeczenie MTKJ 2004), *Prlić i in.* (Orzeczenie MTKJ 2013b), *Stanišić i Župljanin* (Orzeczenie MTKJ 2013a). Oskarżenia w powyższych sprawach dotyczyły przede wszystkim wymuszania *fellatio*, okaleczeń płciowych oraz zmuszania do stosunków homoseksualnych.

Odnotować należy sprawy, w których MTKR uznał, że przemoc seksualna i zgwałcenie mogą konstituować ludobójstwo. W fundamentalnym dla zagadnienia postępowaniu w sprawie *Akayesu* (Orzeczenie MTKR 1998) jednoznacznie stwierdzono, że przemoc seksualna może być przejawem ludobójstwa. Odnosząc się do Konwencji o zapobieganiu i karaniu zbrodni ludobójstwa Izba Procesowa uznała, że zgwałcenia i przemoc seksualna mogą być potraktowane jako „powodowanie poważnego uszkodzenia ciała lub rozstroju zdrowia psychicznego członków grupy” oraz „stosowanie środków, które mają na celu wstrzymanie urodzin w obrębie grupy” (Konwencja 1949/2/9: art. 3). Ostatecznie w kontekście rozważanych względem Jean-Paula Akayesu zarzutów MTKR potwierdził, że akty przemocy seksualnej w podległej mu gminie Taba po pierwsze, były częścią szeroko zakrojonego planu eksterminacji grupy Tutsi, „zniszczenia jej ducha, woli życia i samego życia”, po drugie, stanowiły same w sobie „fizyczną i psychologiczną destrukcję kobiet Tutsi i całej społeczności” (Orzeczenie MTKR 1998: pkt 731). W sprawie *Gacumbitsi* (Orzeczenie MTKR 2004b) trybunał potwierdził wnioski ze sprawy *Akayesu* (Orzeczenie MTKR 1998). Trybunał podkreślił, że spowodowane zgwałceniami poważne uszkodzenia fizyczne i rozstrój zdrowia psychicznego, którym towarzyszy intencja wyniszczenia grupy etnicznej, należy traktować jako ludobójstwo (Orzeczenie MTKR 2004a: pkt 291). W konsekwencji uznano, że oskarżony Sylvestre Gacumbitsi jest winnym ludobójstwa, m.in. wskutek podżegania do gwałcenia kobiet i dziewcząt Tutsi.

W trakcie funkcjonowania MTKJ o zbrodnie natury seksualnej oskarżono 78 osób, co oznacza, że zarzuty takie usłyszało 48% wszystkich oskarżonych (Crimes of Sexual Violence in Numbers 2023). Wyroki skazujące usłyszało 32 sprawców, a zarzuty wycofano jedynie w przypadku 14 oskarżonych. Mniejsze sukcesy w kontekście ścigania i karania sprawców zanotował MTKR. Z niemal setki oskarżonych zarzuty dotyczące przemocy seksualnej usłyszały 53 osoby, ale jedynie w przypadku 12 potwierdzono zarzuty dotyczące przemocy seksualnej i uznano ich winę (Grey 2019: 85–86). Mimo że MTKR nie spełniał oczekiwań ofiar i organizacji pozarządowych w zakresie ścigania przemocy seksualnej, na uwagę zasługuje wysłanie jednoznacznego sygnału do sprawców przemocy seksualnej, co było najsilniej widoczne w sprawie *Akayesu* (Orzeczenie MTKR 1998) czy *Gacumbitsi* (Orzeczenie MTKR 2004b). Wątpliwa skuteczność MTKR mogła wynikać m.in. ze specyfiki konfliktu, uwarunkowań społecznych w Rwandzie oraz błędów prokuratorskich (van Schaack 2009: 362–367).

Wnioski

W statutach MTKJ i MTKJ pojawiły się jedynie te formy przemocy seksualnej, które wcześniej odnotowywała IV Konwencja genewska (zgwałcenie i wymuszona prostytutka). Orzecznictwo obu trybunałów, a zwłaszcza MTKJ, wpłynęło pozytywnie na wyodrębnienie nowych zbrodni – niewolnictwa seksualnego i wymuszonej ciąży. Zdefiniowanie zbrodni zgwałcenia poszerzyło znacząco jego zakres pojęciowy, czyniąc z niego *de facto* nową formę przemocy seksualnej. O ile w IV Konwencji genewskiej uznawano przemoc seksualną jako skierowaną przeciwko kobietom, o tyle przyjęte przez MTKJ i MTKR rozwiązania prawne czyniły zeń zbrodnię także potencjalnie skierowaną przeciwko mężczyznom.

Wyodrębnianie nowych form przemocy seksualnej silnie wiązało się w pracach trybunałów *ad hoc* z przekonaniem o autonomizacji tych zbrodni. Wprawdzie także w trakcie postępowań przed MTKJ i MTKR przemoc seksualna była nierzadko kwalifikowana jako „inne nieludzkie czyny”, „nieludzkie lub poniżające traktowanie” czy „zamachy na godność osobistą”, ale w ciągu kilkunastu lat funkcjonowania trybunałów *ad hoc* nabrała ona konkretnych kształtów instytucjonalnych (Adams 2018: 752). Przemoc seksualna zaczęła stawać się zbrodnią samą w sobie. Już (lub przyjmując odmienną perspektywę – dopiero) w sprawie *Kunarac i in.* MTKJ stwierdził jednoznacznie, że zgwałcenie uzyskuje status niezależnej zbrodni międzynarodowej (Orzeczenie MTKJ 2001a: pkt 436).

Proces autonomizacji i konkretyzacji zbrodni przemocy seksualnej zapoczątkowany orzecznictwem MTKJ i MTKR ułatwił sformułowanie Rzymskiego Statutu i Elementów Definicji Zbrodni MTK w częściach dotyczących przemocy seksualnej. Oba dokumenty podkreślają odrębność przemocy seksualnej jako naruszenia prawa międzynarodowego, co odróżnia je od IV Konwencji genewskiej i statutów trybunałów *ad hoc*. Impulsem do wskazanych procesów autonomizacji i konkretyzacji była również co najmniej częściowa (najmniej widoczna w przypadku przemocy seksualnej wobec mężczyzn) detabuizacja problemu przemocy seksualnej w konfliktach zbrojnych. Podobny skutek miały także rosnąca świadomość o przemoc seksualnej jako szczególnej, niszczącej i poniżającej formy naruszenia prawa humanitarnego, presja organizacji pozarządowych, a przede wszystkim prowadzone przed trybunałami karnymi procesy, które jednoznacznie wskazywały w swoich orzeczeniach na potrzebę identyfikacji kolejnych form przemocy seksualnej. Skutkiem pracy trybunałów *ad hoc* było również

określenie wszystkich form przemocy seksualnej (a nie tylko zgwałcenia) jako zbrodni przeciwko ludzkości. Jedną z konsekwencji prac MTKR jest także uznanie przemocy seksualnej jako czynu potencjalnie konstytuującego ludobójstwo. Ukazanie zbrodniczego potencjału przemocy seksualnej nie pozostaje bez znaczenia we współczesnych konfliktach, np. wojnie w Ukrainie (po 2022 r.). Systematycznie dokonujące się autonomizacja i debatacja przemocy seksualnej sprawiają, że wynikające z niej zbrodnie wojenne – w przeciwieństwie do tych z lat 90. XX w. w byłej Jugosławii i w Rwandzie – są w Ukrainie powszechnie dokumentowane i raportowane organom władzy i organizacjom pozarządowym. Daje to realną perspektywę na pociągnięcie sprawców do odpowiedzialności karnej.

Bibliografia

- Adams, A. (2018), *The Legacy of the International Criminal Tribunals for the Former Yugoslavia and Rwanda and Their Contribution to the Crime of Rape*, „European Journal of International Law” 29: 749–769.
- Altunjan, T. (2021), *The International Criminal Court and Sexual Violence: Between Aspirations and Reality*, „German Law Journal” 22: 878–893.
- Amnesty International (2020), *Forced Pregnancy. A Commentary on the Crime in International Criminal Law*, (London: Peter Benenson House).
- Askin, K.D. (1997), *War Crimes Against Women: Prosecution in International War Crimes Tribunals*, (The Hague–London –Boston: Publishers Nijhoff Publishers).
- Askin, K.D. (2003), *Prosecuting Wartime Rape and Other Gender-Related Crimes under International Law: Extraordinary Advances, Enduring Obstacles*, „Berkeley Journal of International Law” 21: 288–349.
- Brouwer, A.M. (2005), *Supranational Criminal Prosecution of Sexual Violence: The ICC and the Practice of the ICTY and the ICTR*, (Antwerp: Intersentia).
- Chenault, S. (2008), *And Since Akayesu? The Development of ICTR Jurisprudence on Gender Crimes: A Comparison of Akayesu and Muhimana*, „New England Journal of International and Comparative Law” 14: 221–237.
- Crimes of Sexual Violence in Numbers (2023), <https://www.icty.org/en/features/crimes-sexual-violence/in-numbers> (19.08.2023).
- Elements of Crimes (2010), Official Records of the Review Conference of the Rome Statute of the International Criminal Court. Kampala, 31 May – 11 June 2010, International Criminal Court Publication, RC/11, <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/Publications/Elements-of-Crimes.pdf> (9.09.2023).

- Eriksson, M. (2010), *Defining Rape. Emerging Obligations for States under International Law?*, (Orebro: Orebro University Press).
- Final Report (1998), Commission on Humane Rights, on Contemporary Form of Slavery: Systematic Rape, Sexual Slavery and Slavery-like Practices During Armed Conflicts: Submitted by Gay J. McDougall, Special Rapporteur, June 22, 1998 (E/CN.4/Sub.2/1998/13).
- Fountain, C. (2013), *Sexual Violence, the Ad Hoc Tribunals and the International Criminal Court: Reconciling Akayesu and Kunarac*, „ILSA Journal of International & Comparative Law” 19: 251–262.
- Gardam, J., H. Charlesworth (2000), *Protection of Women in Armed Conflict*, „Human Rights Quarterly” 22: 148–166.
- Grey, R. (2019), *Prosecuting Sexual and Gender-Based Crimes at the International Criminal Court. Practice, Progress and Potential*, (Cambridge: Cambridge University Press).
- Hayes, N. (2010), *Creating a Definition of Rape in International Law: The Contribution of the International Criminal Tribunals*, [w:] S. Darcy, J. Powderly (red.), *Judicial Creativity at the International Criminal Tribunals*, (Oxford: Oxford University Press): 129–156.
- Henry, N. (2013), *Memory of an Injustice: The “Comfort Women” and the Legacy of the Tokyo Trial*, „Asian Studies Review” 3: 362–380.
- Isikozlu, E., A. Milard (2010), *Towards a Typology of Wartime Rape*, (Bonn: Bonn International Centre for Conversion).
- Jørgensen, N.H.B., D. Friedmann (2014), *Enforced Prostitution in International Law Through the Prism of the Dutch Temporary Courts Martial at Batavia*, [w:] M. Bergsmo, W.L. Cheah, P. Yi (red.), *Historical Origins of International Criminal Law*, (Brussels: Torkel Opsahl Academic EPublisher): 331–354.
- McIntyre, G. (2011), *The International Residual Mechanism and the Legacy of the International Criminal Tribunals for the Former Yugoslavia and Rwanda*, „Goettingen Journal of International Law” 3: 923–983.
- Konwencje (1949/38/171) o ochronie ofiar wojny, podpisane w Genewie dnia 12 sierpnia 1949 r., Dz. U. z 1956 r. Nr 38, poz. 171.
- Konwencja (1949/2/9) w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa, uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 9 grudnia 1948 r. (ratyfikowana zgodnie z ustawą z dnia 18 lipca 1950 r.), Dz. U. z 1952 r. Nr 2, poz. 9.
- La Haye, E. (2001), *Article 8(2)(b)(xxii)*, [w:] R.S. Lee (red.), *The International Criminal Court: Elements of Crimes and Rules of Procedure and Evidence*, (New York: Transnational Publishers): 187–198.

- Luping, D. (2009), *Investigation and Prosecution of Sexual and Gender-Based Crimes before the International Criminal Court*, „Journal of Gender, Social Policy & the Law” 17: 431–496.
- Orzeczenie Izby Odwoławczej Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii (2002) z dnia 12 czerwca 2002 r. w sprawie Kunarac, Kovač, Vuković (IT-96-23 i 23/1).
- Orzeczenie Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii (1997) z dnia 14 czerwca 1997 r. w sprawie *Tadić* (IT-94-1).
- Orzeczenie Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii (1998a) z dnia 16 listopada 1998 r. w sprawie *Čelebići* (IT-96-21-T).
- Orzeczenie Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii (1998b) z dnia 10 grudnia 1998 r. w sprawie *Furundžija* (IT-95-17/1-T).
- Orzeczenie Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii (2001a) z dnia 22 lutego 2001 r. w sprawie *Kunarac, Kovač, Vuković* (IT-96-23 i 23/1).
- Orzeczenie Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii (2001b) z dnia 2 listopada 2001 r. w sprawie *Kvočka* (IT-98-30/1).
- Orzeczenie Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii (2003) z dnia 18 grudnia 2003 r. w sprawie *Nikolić* (IT-94-2).
- Orzeczenie Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii (2004) z dnia 13 marca 2004 r. w sprawie *Češić* (IT-95-10/1).
- Orzeczenie Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii (2007) z dnia 4 kwietnia 2007 r. w sprawie *Zelenović* (IT-96-23/2-S).
- Orzeczenie Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii (2013a) z dnia 23 marca 2013 r. w sprawie *Stanišić i Župljanin* (IT-08-91).
- Orzeczenie Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii (2013b) z dnia 29 maja 2013 r. w sprawie *Prlić i in.* (IT-04-74-T).
- Orzeczenie Międzynarodowego Trybunału Karnego dla Rwandy (1998) z dnia 2 września 1998 r. w sprawie *Akayesu* (ICTR-96-4-T).
- Orzeczenie Międzynarodowego Trybunału Karnego dla Rwandy (2003) z dnia 15 maja 2003 r. w sprawie *Semanza* (ICTR-97-20).
- Orzeczenie Międzynarodowego Trybunału Karnego dla Rwandy (2004a) z dnia 22 stycznia 2004 r. w sprawie *Kamuhanda* (ICTR-99-54A).
- Orzeczenie Międzynarodowego Trybunału Karnego dla Rwandy (2004b) z dnia 17 czerwca 2004 r. w sprawie *Gacumbitsi* (ICTR-2001-64-T).
- Orzeczenie Międzynarodowego Trybunału Karnego dla Rwandy (2005) z dnia 28 kwietnia 2005 r. w sprawie *Muhimana* (ICTR-95-1-I).
- Orzeczenie Międzynarodowego Trybunału Karnego dla Rwandy (2015) z dnia 14 grudnia 2015 r. w sprawie *Nyiramasuhuko i in.* (ICTR-98-42).

- Poprawiony akt oskarżenia Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii (1999) z dnia 7 listopada 1999 r. w sprawie *Kunarac, Kovač, Vuković* (IT-96-23 i 23/1).
- Protokoły dodatkowe (1992/41/175) do Konwencji genewskich z dnia 12 sierpnia 1949 r., dotyczący ochrony ofiar międzynarodowych konfliktów zbrojnych (Protokół I) oraz dotyczący ochrony ofiar niemiędzynarodowych konfliktów zbrojnych (Protokół II), sporządzone w Genewie dnia 8 czerwca 1977 r., Dz. U. z 1992 r. Nr 41, poz. 175.
- Przeгляд aktu oskarżenia Międzynarodowego Trybunału Karnego dla byłej Jugosławii (1996) z dnia 11 lipca 1996 r. w sprawie *Karadžić, Mladić*, Review of the Indictments Pursuant to Rule 61 of the Rules of Procedure and Evidence (IT-95-5-R61, IT-95-18-R61).
- Rzymski Statut (2003/78/708) Międzynarodowego Trybunału Karnego sporządzony w Rzymie dnia 17 lipca 1998 r., Dz. U. z 2003 r. Nr 78, poz. 708.
- van Schaack, B. (2009), *Obstacles on the Road to Gender Justice: The International Criminal Tribunal for Rwanda as Object Lesson*, „American University Journal of Gender, Social Policy & the Law” 17: 361–406.
- Szpak, A. (2018), *Ewolucja definicji gwałtu w orzecznictwie międzynarodowych trybunałów karnych ad hoc*, „Polityka i Społeczeństwo” 4: 115–129.
- Totani, Y. (2000), *The Case against the Accused*, [w:] Y. Tanaka, T. McCormack, G. Simpson (red.), *Beyond Victor's Justice? The Tokyo War Crimes Trial Revisited*, (Leiden–Boston: Martinus Nijhoff Publishers): 147–161.
- US Military Commission (1945), Trial of General Tomoyuki Yamashita, Case No. 21, IV Law Reports of Trials of War Criminals, 8th October – 7th December, <http://lawofwar.org/Yamashita%20Commission.htm> (18.08.2023).